

DE MAATSCHAPPELIJKE POSITIE VAN PERSONEN MET EEN LICHAMELIJKE HANDICAP IN HET ANTIEKE GRIEKENLAND

Wie denkt aan het oude Griekenland, heeft vaak het ideaalbeeld van de *kalokagathia* voor ogen; en als men zich er al van bewust is dat er ook gehandicapte Grieken moeten geweest zijn, dan kent men deze mensen vaak slechts één bestemming toe, nl. te vondeling worden gelegd. Dit artikel toont aan dat een dergelijke voorstelling niet volledig strookt met de realiteit: het behandelt de sociale positie van mensen met een lichamelijke handicap in de oud-Griekse samenleving, de mate van hun integratie in de maatschappij en de vraag of de Griekse stadstaten in dit verband maatregelen hebben genomen. Hierbij stellen niet alleen de primaire bronnen, maar ook de secundaire bronnen enkele problemen.

Wat de primaire bronnen betreft is het eerste probleem de vraag of we 'onze' definities van een 'lichamelijke handicap' kunnen overdragen op de oudheid en wanneer iemand beschouwd werd als een gehandicapt persoon. Dit probleem wordt nog bemoeilijkt doordat we nergens in de literaire bronnen een bevredigende definitie vinden van wat een 'lichamelijke handicap' voor de Grieken was.

Een tweede probleem betreft de terminologie waarmee men mensen met een lichamelijke handicap in de oudheid aanduidde. Het is vrijwel onmogelijk voor ons om te achterhalen of een bepaalde term verwijst naar blindheid of slechtziendheid, naar doofheid of hardhorigheid, naar een verlamming of naar het kreupel zijn van iemand. In de meeste gevallen verwijzen de Griekse termen heel algemeen naar een visuele, auditieve of motorische handicap, of naar een spraakstoornis.

Een derde probleem is het gebrek aan bronnen voor andere steden dan Athene. Personen met een lichamelijke handicap worden door auteurs uit de hele Griekse wereld vermeld en deze vermeldingen zijn voor ons van belang als attestaties van personen met een lichamelijke handicap in de Griekse oudheid. Tevens verwijzen zij ook vaak naar deelaspecten van het leven van de invalide in het oude Griekenland. Zo vinden we b.v. bij een aantal Griekse auteurs het gebruik van een stok als hulpmiddel. De primaire bronnen echter die betrekking hebben op de sociale voorzieningen vanwege de (stad)staat, lichten ons enkel in over Athene. De houding van de andere steden tegenover hun invaliden blijft onzeker. Deze beperking wat de literaire bronnen betreft, heeft tot gevolg dat de informatie die van belang is om de mate van integratie van de invalide in de

Griekse samenleving te bepalen – ik denk hierbij vooral aan de toelage voor invaliden –, enkel betrekking heeft op Athene.

Niet alleen de primaire bronnen stellen een probleem, ook de secundaire literatuur is enigszins problematisch in die zin dat er bijna geen studies bestaan die uitsluitend handelen over personen met een lichamelijke handicap in het oude Griekenland. Zo vermelden de secundaire bronnen de toelage die aan gehandicapte Atheense burgers vanaf een bepaald moment werd uitbetaald, meestal naast andere vergoedingen die werden toegekend door de Atheense staat en gaan zij niet dieper in op de mogelijke reden voor het toekennen van de toelage, de voorwaarden voor het ontvangen ervan,...

Secundaire literatuur over de maatschappelijke positie van gewone mensen met een lichamelijke handicap vinden we zo goed als niet terug. Er is wel veel geschreven over bekende personen met een lichamelijke handicap, maar bijna niet over de ‘anonieme’ gehandicapte.

In het eerste deel van dit artikel ga ik nader in op het hoe en waarom van de toelage die Atheense gehandicapte burgers ontvingen van de staat. In het tweede gedeelte ga ik proberen om aan de hand van literaire getuigenissen over – hoofdzakelijk – ‘anonieme’ gehandicapten, een beeld te schetsen van de maatschappelijke situatie en integratie van gehandicapten in de Griekse samenleving.

1. Sociale voorzieningen in de stad Athene

1.1. Oorlogsinvaliden

In Athene zou reeds vroeg een wettelijke regeling tot stand zijn gekomen waarbij de staat burgers onderhield die ten gevolge van een oorlog gehandicapt waren. Het oudste bericht in dit verband gaat terug tot de tijd van Soloon, waarover Herakleides van Pontos, een filosoof uit de 4de eeuw v.Chr., ons via Ploutarchos (*Soloon* 31.2) inlicht:

Καὶ νόμους αὐτὸς ἔγραψεν, ὧν ἔστι καὶ ὁ τοὺς πηρωθέντας ἐν πολέμῳ δημοσίᾳ τρέφεσθαι κελεύων. Τοῦτο δὲ φησὶν Ἡρακλείδης καὶ πρότερον ἐπὶ Θερσίππῳ πηρωθέντι τοῦ Σόλωνος ψηφισαμένου μιμήσασθαι τὸν Πεισίστρατον.

En hij [Peisistratos] vaardigde ook zelf wetten uit, waaronder ook één die voorzag dat wie verminkt was in de oorlog, op kosten van de staat werd onderhouden. Herakleides zegt dat Peisistratos het voorbeeld van Soloon volgde die reeds vroeger een decreet had uitgevaardigd in verband met Thersippos, die verminkt was.

De uitdrukking δημοσία τρέφεσθαι wijst in dit fragment duidelijk op het bestaan van een tegemoetkoming aan oorlogsinvaliden. Over het algemeen is men van oordeel dat onder Peisistratos de staatssteun werd veralgemeend en uitgebreid tot alle oorlogsinvaliden.

Een andere bron die ons inlichtingen verschaft over voorzieningen voor oorlogsinvaliden, is de scholiast bij Aischines' *Rede tegen Timarchos* (103); hij schrijft de wet toe aan Soloon:

Νόμος γὰρ ἦν Σόλωνος ὁ κελεύων τοὺς τοιοῦτους ἐκ τῶν δημοσίων τρέφεσθαι.

De wet die voorschrijft dergelijke mensen op kosten van de staat te onderhouden, is afkomstig van Soloon.

Op grond van de twee bronnen waarover we beschikken, wordt algemeen aangenomen dat vanaf de tijd van Peisistratos in Athene alle mensen met een blijvende invaliditeit (πηρωθέντες) als resultaat van hun militaire dienst in oorlogstijd, op kosten van de staat werden onderhouden. De maatregel zou door Peisistratos zijn ingevoerd, waarschijnlijk rond 560 v.Chr.

Welke vorm deze staatssteun aannam, blijft onduidelijk. Sommige auteurs menen dat het ging om een σίτησις ἐν πρυτανείῳ (“spijziging in het Prutaneion”), eerder dan om geldelijke steun. Voor die interpretatie kunnen echter geen getuigenissen uit de oudheid worden aangevoerd. Anderen zijn van oordeel dat het waarschijnlijk toch ging om een gering geldbedrag.

1.2. Alle personen met een lichamelijke handicap

De toelage die oorspronkelijk alleen voor oorlogsinvaliden was bedoeld, werd later uitgebreid tot *alle* personen met een lichamelijke handicap. Waarschijnlijk gebeurde dit tijdens de democratie van Perikles, hoewel de informatie die we hebben over financiële voorzieningen voor alle gehandicapten, dateert van de periode na Perikles.

We beschikken niet over gegevens over deze voorziening in de 5de eeuw. Onze oudste bron, de 24ste redevoering van Lusias, stamt uit de 4de eeuw, en dat geldt ook voor de twee andere bronnen waarover we beschikken, nl. Aischines' *Rede tegen Timarchos* en Aristoteles' *Athenaïoon Politeia*.

Onze bronnen

a. Lusias

De 24ste redevoering van Lusias (waarschijnlijk geschreven rond 400 v.Chr.) is de oudste literaire bron die ons inlicht over het bestaan van een

toelage aan gehandicapten en over de toekenning ervan. Hoewel het auteurschap van deze rede in twijfel wordt getrokken, is er geen reden om de juistheid van de inhoud in vraag te stellen.

In deze redevoering is een kreupele man aan het woord die zijn recht op een toelage verdedigt bij de jaarlijkse herziening daarvan voor de raad van 500. Dat de spreker kreupel is, blijkt duidelijk uit de redevoering zelf: hij verplaatst zich met behulp van twee stokken (§12) of kan occasioneel gebruik maken van het paard van een vriend (§§5, 10-12).

Deze spreker geeft ons een goed voorbeeld van de mogelijke problemen van een *adunatos* (lett.: *invalide*) die niet kan rekenen op de steun van zijn familie: zijn vader heeft hem geen bezittingen nagelaten, hij heeft geen kinderen op wie hij kan terugvallen en hij kan zich geen slaaf veroorloven. Meer nog, de gehandicapte moest tot voor kort ook nog zijn eigen moeder onderhouden (§6).

Het gaat om een man die, ondanks zijn lichamelijke handicap, toch nog in staat is een klein handeltje te drijven en zich nu moet verdedigen tegen de beschuldiging van een medeburger die beweert dat de man in kwestie officieel niet kan beschouwd worden als een gehandicapte, dat hij niet arm is (hij berijdt immers een paard) en dat hij zeker geen modelburger is.

De beklagde verdedigt zich tegen de beschuldiging door te zeggen dat hij zich geen muilezel kan veroorloven en bij gelegenheid een paard leent van een vriend, wat hem mobieler maakt dan wanneer hij zijn twee stokken moet gebruiken. Hij voegt daar aan toe dat hij te paard rijdt *omdat hij gehandicapt is*, niet omdat hij rijk is; als hij geld had, dan zou hij op een muilezel rijden en niet andermans paarden lenen (§11). Trouwens, het feit dat de spreker één obool opeist, wijst er op dat hij allesbehalve rijk is.

Als de raad hem niet klasseert als een *adunatos*, dan betekent dat volgens hem ook dat hij zich verkiesbaar kan stellen voor het archontaat, wat hij voordien niet kon, juist omdat hij een *adunatos* was. Daarna weerlegt hij ook de beschuldiging van *hubris*: hij zegt dat hij wel degelijk een goed burger is geweest. Ten slotte eindigt hij zijn betoog door te stellen dat het een onaanvaardbaar onrecht zou zijn, als men aan een gehandicapte die van onbesproken gedrag is en zich een goed burger heeft getoond, de toelage ontzegt.

Bij zijn verdediging doet de gehandicapte ook een beroep op de menselijke gevoelens van de raadsleden. Hij zegt dat de raad gekend is voor zijn medelijden met personen die niet door hun eigen schuld lijden. De raad moet zich dan ook niet door de aanklager laten overhalen om een hard oordeel te vellen over mensen met wie zelfs hun vijanden medelijden hebben (§7). Over de beslissing van de raad in deze zaak weten we niets.

Opmerkelijk aan deze redevoering is het feit dat de gehandicapte nergens de oorzaak van zijn lichamelijke handicap vermeldt. Deze rede zou wellicht enige verwijzing bevatten naar militaire dienst, als de spreker gehandicapt was geworden door een oorlogswonde; dat zou immers heel waarschijnlijk een positieve invloed gehad hebben op de uitspraak.

Juist omdat in deze rede de handicap nergens wordt verbonden met militaire dienst, hebben een aantal commentatoren gesuggereerd dat de toelage gedurende de 5de eeuw v.Chr. was uitgebreid tot *alle* gehandicapte burgers. Dit laatste is echter een *argumentum e silentio*. Het is ook mogelijk dat de gehandicapte anders eenvoudigweg niet in aanmerking kwam voor de toelage.

b. Aischines

De redenaar Aischines verdedigt in zijn 'Rede tegen Timarchos' (geschreven rond 345 v.Chr.) de blinde Arignotos uit Sphettos, een *adunatos* wiens recht op een toelage werd betwist, tegen zijn neef Timarchos.

De blinde Arignotos werd, vooraleer hij een toelage ontving van de staat, onderhouden door zijn broer Arizelos, de vader van Timarchos (Aischines 1.102). Deze Arizelos beheerde het landgoed dat hijzelf en Arignotos van hun vader hadden geërfd. Na de dood van Arizelos had Timarchos het landgoed verkocht, en niets van de opbrengst daarvan aan Arignotos gegeven, waardoor deze laatste genoodzaakt was een beroep te doen op de staatstoelage. Op het moment dat Arignotos' recht op een toelage werd aangevochten, zetelde Timarchos in de raad die het onderzoek voerde, maar hij had niets gezegd toen de zaak van zijn oom werd beoordeeld. Aan Arignotos werd de toelage ontnomen, hoewel zijn blindheid hem zeker deed behoren tot de klasse van de *adunatoi*.

Een mogelijke reden voor de negatieve beslissing van de raad kan zijn dat Arignotos niet in staat was te bewijzen dat zijn neef hem geen deel van het familiebezit had gegeven op het moment dat Timarchos het, na Arizelos' dood, had geërfd, noch toen Timarchos de bezittingen had verkocht.

c. Aristoteles

De derde bron die ons inlichtingen verschaft over een sociale voorziening voor mensen met een lichamelijke handicap en over de procedure voor het ontvangen daarvan, is de *Athenaioon Politeita* 49.4, geschreven tussen 328 en 325 v.Chr. Daarin worden in grote lijnen de criteria aangegeven op basis waarvan een aanvraag voor staatssteun werd beoordeeld:

Δοκιμάζει δὲ καὶ τοὺς ἀδυνάτους ἢ βουλῆ· νόμος γάρ ἐστιν ὃς κελεύει τοὺς ἐντὸς τριῶν μῶν κεκτημένους καὶ τὸ σῶμα πεπηρωμένους ὥστε μὴ δύνασθαι μηδὲν ἔργον ἐργάζεσθαι δοκιμάζειν μὲν τὴν βουλῆν,

διδόναι δὲ δημοσίᾳ τροφήν δύο ὀβολοῦς ἐκάστῳ τῆς ἡμέρας. Καὶ ταμίᾳς ἐστὶν αὐτοῖς κληρωτός

De raad onderzoekt ook de mensen met een lichamelijke handicap: er bestaat nl. een wet die bepaalt dat personen die minder dan drie mnai¹ bezitten en een lichamenlijk gebrek hebben zodat ze niet in staat zijn enig werk te verrichten, onderzocht worden door de raad, die hen, op kosten van de staat, een voedseltoelage geeft ter waarde van twee obolen per dag. Er is voor deze mensen ook een (speciale) betaalmeeester, die door het lot wordt verkozen.

Uit deze passage blijkt dat men voor het ontvangen van de toelage aan een aantal voorwaarden moet voldoen; waarschijnlijk golden deze voorwaarden ook al ten tijde van Lusias, maar bij gebrek aan bewijsmateriaal, kunnen we dit niet met zekerheid zeggen.

De eerste voorwaarde is de vermogensgrens van drie mnai, wat een erg laag bedrag was: iemand die minder dan drie mnai bezat, had waarschijnlijk weinig of geen land en behoorde tot de klasse van de armen. Hieruit kunnen we het eigenlijke doel van de toelage afleiden, nl. er voor zorgen dat de werkelijk behoeftige *adunatoi* geldelijke steun ontvingen.

Ten tweede moet de lichamelijke handicap van de persoon zodanig zijn dat die hem verhindert om in zijn levensonderhoud te voorzien; dit blijkt duidelijk uit de definitie die Aristoteles geeft van een ἀδύνατος: τὸ σῶμα πεπηρωμένος ὥστε μὴ δύνασθαι μηδὲν ἔργον ἐργάζεσθαι. Ook de gehandicapte bij Lusias legt voortdurend de nadruk op zijn lichamenlijke invaliditeit en zijn onvermogen om in zijn levensonderhoud te voorzien (§§7-8, 10-12, 16).

Ten derde is er de vereiste dat de aanvrager een Atheens burger is, met een onbesproken levenswandel.² Deze laatste voorwaarde wordt niet expliciet vermeld door Aristoteles, maar wordt wel verondersteld. We vinden ze daarentegen wel duidelijk geformuleerd door de scholiast bij Aischines' *Rede tegen Timarchos* (103): "δίδεται τοῖς ἀδυνάτοις πολῖταις μισθός."

Merken we nog op dat deze laatste voorwaarde meteen ook alle vrouwen uitsluit van een recht op de toelage, vermits enkel mannen het burgerrecht konden genieten!

Dokimasia

Uit onze drie belangrijkste bronnen voor het bestaan van staatssteun aan gehandicapten komt duidelijk naar voren dat mensen met een lichamenlijke

¹ Dit is 300 drachmen (1 mna = 100 drachmen).

² Dat de aanvrager de status van burger moest hebben, wordt geïmpliceerd in de rede van Lusias; daaruit blijkt trouwens ook dat men van onbesproken gedrag moest zijn.

handicap die een toelage vanwege de staat wilden ontvangen, een δοκιμασία (“onderzoek”) moesten ondergaan.

Deze δοκιμασία τῶν ἀδυνάτων, de formele procedure voor het verkrijgen van de toelage, zou ten laatste ontstaan zijn rond de tijd van het democratisch herstel, na het omverwerpen van de regering van de Dertig, maar waarschijnlijk eerder.

De dokimasia werd uitgevoerd door de raad van vijfhonderd. Zijn taak bestond erin de gegrondheid van de aanspraak op een staatstoelage te onderzoeken, nl. of de aanvragers voldeden aan de criteria die door de wet waren voorzien en die wij kennen uit de *Athenaïoon Politeia* 49.4.

Vóór het onderzoek werd een lijst van de aanvragers opgesteld.³ Daarna werd elke aanvrager onderworpen aan een individueel onderzoek, waarbij hij persoonlijk moest verschijnen voor de raadsleden, die nagingen of hij voldeed aan de wettelijk bepaalde vereisten. Op dat moment kon elke burger verzet aantekenen tegen de aanvraag. Bij volgehouden bezwaren kwam het tot een speciale hoorzitting voor de raad, waarop de tegenstander-aanklager zijn *katègoria* (aanklacht) hield en de aanvrager-beklaagde zijn *apologia* (verdediging). Op zo'n hoorzitting kon de aanvrager getuigen aanvoeren ter verdediging van zijn status als *adunatos*.⁴ Het is in dit onderdeel van de dokimasia dat de redevoering van Lusias zich situeert.

Daarna beslisten de raadsleden door een stemming of de toelage al dan niet werd hernieuwd of toegekend. Hun beslissing was definitief: er was geen beroep meer mogelijk voor een rechtbank.

Als niemand het recht op de toelage betwistte, kunnen we aannemen dat de raad het recht van de aanvrager om de toelage te ontvangen, erkende en de toelage ook goedkeurde. Uit de rede van Lusias blijkt trouwens dat, als niemand het recht op een toelage betwistte, de dokimasia door de raad erg oppervlakkig was: de beklaagde zegt dat zijn recht op de toelage nog nooit betwist is geweest en *dat hij dus nog nooit rekenschap heeft moeten geven voor zijn levenswijze* (§26).

Deze dokimasia werd elk jaar opnieuw gehouden, d.w.z. elk jaar opnieuw werd de toestand van de ontvangers van een toelage onderzocht door de nieuw verkozen raad van dat jaar. Dit betekent ook dat de aanvraag voor het ontvangen van geldelijke steun, elk jaar opnieuw moest gebeuren. Waarschijnlijk werd dit onderzoek gehouden bij het begin van het ambtsjaar

³ Deze procedure wordt geïmpliceerd in Aischines 1.104.

⁴ Cfr. Aischines 1.104: Aischines beschuldigt Timarchos er juist van dat hij niets heeft gezegd in het voordeel van zijn oom, toen diens recht op een toelage in vraag werd gesteld.

van de nieuwe raad: het was voor de rechthebbenden immers van belang dat de toelage niet werd onderbroken.

Het bedrag van de toelage en zijn relatieve waarde

Het bedrag dat de *adunatoi* ontvingen van de staat, was een vast bedrag en was niet afhankelijk van de individuele noden van de *adunatos*; het was wel onderhevig aan wisselingen in de tijd. Onze oudste literaire bron voor de staatstoelage, de 24ste redevoering van Lusias, vermeldt als bedrag voor de toelage 1 obool (§§ 13, 26), terwijl Aristoteles spreekt van 2 obolen. Waarschijnlijk werd de toelage in de periode tussen 400 v.Chr. en de redactie van de *Athenaioon Politeia*, als gevolg van de inflatie en een verhoogde levenskost, verdubbeld tot 2 obolen.

Bij Harpokratioon en in de Souda lezen we dat Philochoros van Athene een bedrag vermeldde van 9 drachmen per maand: “ὡς δὲ Φιλόχορος φησιν, θ° δραχμὰς κατὰ μῆνα.”⁵ Deze verandering lijkt een reductie in het bedrag van de toelage te betekenen: twee obolen per dag is slechts *ongeveer* het equivalent van 9 drachmen per maand. Negen drachmen per maand zijn 54 obolen per maand (1 drachme = 6 obolen), terwijl 2 obolen per dag gedurende een maand van 29/30 dagen, 58/60 obolen per maand bedragen. Aangezien er een algemene verhoging van de prijzen was, moet deze maatregel zwaar hebben gewogen op de *adunatoi* die afhankelijk waren van de toelage, ook al bedroeg het verschil maar 4 à 6 obolen.

We zien m.a.w. een aanvankelijke toename van het bedrag van 1 naar 2 obolen per dag, later gevolgd door een beperking tot 9 drachmen per maand. Wanneer deze beperking werd ingevoerd, weten we niet.

De toelage werd niet per dag betaald, maar eens per prutanie. Deze betaling per prutanie is, vanuit humanitair standpunt, ook gemakkelijker voor de *adunatoi*, die waarschijnlijk minder mobiel waren.

Over het algemeen is men van oordeel dat de toelage nooit bedoeld was om in méér te voorzien dan een eenvoudig bestaansminimum, dat amper volstond om de kosten voor het levensonderhoud te dekken.

Merken we nog op dat het verdubbelde bedrag van 2 obolen ook minder was dan de toelage die men ontving voor de volksvergadering, een toelage die vroeg in de 4de eeuw was verhoogd van 1 naar 3 obolen, later naar een drachme, en daarna naar anderhalve drachme (cfr. *Athenaioon Politeia* 62.2). De toelage was ook steeds minder dan het loon dat een slecht onderlegde, maar lichamenlijk gezonde arbeider kon verdienen.

⁵ Cfr. Harpokratioon, s.v. ἀδύνατοι.

Volgens Dillon kan dit laatste verklaard worden door het feit dat de *adunatoi* ook op een andere manier geld konden verkrijgen: ook al was het voor hen onmogelijk om een officieel ambt te bekleden, toch konden ze hun politieke rechten uitoefenen door als jurylid te zetelen of door deel te nemen aan de volksvergaderingen; ook op die manier konden zij een vergoeding vanwege de staat ontvangen. In een komedie van Aristophanes (*Ploutos* 716-25) vinden we trouwens een verwijzing naar een blinde die deelneemt aan de volksvergaderingen. “*If adynatoi were denied the right to do either of these things, it would in effect have almost reduced them to the status of atimoi, those deprived of citizen rights, for the denial of the right of voting in the ekklesia or serving in a dikasterion would have involved a far greater degree of atimia than the denial of the right to hold political office.*”⁶

Het is echter nog maar de vraag in hoeverre personen met een lichamelijke handicap van deze mogelijkheid tot extra inkomsten gebruik konden maken. Het bijwonen van een volksvergadering vereist immers een zekere mobiliteit: iemand die slecht te been is, zou eventueel nog gebruik kunnen maken van een muildier of van een prothese, als hij daarover al beschikt... Een slechtiend of een blind persoon is daarentegen steeds aangewezen op hulp van buitenaf om veilig en wel de volksvergadering te kunnen bereiken. Eén vermelding bij Aristophanes bewijst nog niet dat de mogelijkheid om op die manier extra inkomsten te verkrijgen, voor iedereen ook toegankelijk was. Als de gehandicapte niet op iets ‘extra’ kon rekenen, dan moet zijn toelage als enige bron van inkomsten toch wel klein geweest zijn.

Motivatie van de Atheense staat

Alleen over Athene weten we dat *adunatoi* konden genieten van staatssteun. Hierbij moeten we wel opmerken dat we over andere steden gewoonlijk minder goed zijn ingelicht. Toch dringt de vraag zich op waarom de stad Athene voorzag in een staatstoelage voor haar *adunatoi*.

Volgens Dillon past de toelage voor gehandicapte burgers in de algemene context van vergoedingen die de staat gaf aan de Atheense burgers, met dit verschil dat de vergoedingen normaliter gebeurden in ruil voor diensten die men de staat bewees als raadslid, jurylid,..., terwijl de gehandicapten een toelage kregen juist omdat ze gehandicapt waren. Dit ontvangen van een toelage, zonder daar iets tegenover te stellen, doet de gehandicapte burgers tot een afzonderlijke groep mensen behoren. We kunnen dit ook afleiden uit de redevoering van Lusias: de uitdrukking “*εἶναι τῶν ἀδυνάτων*” (“*behoren tot de (klasse van) adunatoi*”) (§4) lijkt er op te wijzen dat mensen met een

⁶ Dillon (1995), p. 48.

lichamelijke handicap officieel als een afzonderlijke categorie beschouwd werden, voor wie bepaalde voorzieningen, maar ook bepaalde restricties golden.

Hoewel er nergens in de teksten een motivatie voor de toelage wordt gegeven, lijkt het in het geval van krijgsinvaliden vanzelfsprekend te zijn dat de Atheense staat zorgde voor een vorm van compensatie voor soldaten die ten gevolge van de strijd voor hun moederstad gehandicapt waren.

Misschien werd de toelage daarna uitgebreid vanuit een gevoel van medelijden jegens mensen met een lichamelijke handicap, of vanuit een groeiend sociaal bewustzijn. We zouden ook kunnen zeggen dat Athene een welvaartsstaat was, die financiële voorzieningen trof voor burgers met een lichamelijke handicap die zichzelf niet konden onderhouden en dat overwegingen als 'sociale rechtvaardigheid' een rol hebben gespeeld.

Dillon nuanceert echter de factor medeleven/medelijden in het tot stand komen van de toelage. Volgens hem werden de Atheners niet zozeer gemotiveerd door altruïstische overwegingen, dan wel door een bezorgdheid voor de democratie zelf. Door het toekennen van een toelage aan gehandicapten die niet in staat waren zelf in hun levensonderhoud te voorzien, vermeed de Atheense staat dat die burgers financieel afhankelijk werden van rijke medeburgers. Een dergelijke afhankelijkheid zou nefast zijn voor het behoud en de goede werking van een democratie.

Hoewel men zou kunnen tegenwerpen dat het aantal gehandicapten te klein was om een dergelijke, belangrijke invloed van rijke burgers mogelijk te maken, zou het niet in overeenstemming zijn met de democratische idealen dat niet alle burgers hun politieke rechten kunnen uitoefenen zonder te worden geïntimideerd door een rijke beschermheer. Volgens Dillon moet men de toelage voor gehandicapten zien in de context van andere maatregelen, vooral vergoedingen door de staat, die zich richtten tegen de ontwikkeling van patronaat; men moet hierbij trouwens niet alleen aan gehandicapte burgers denken.

Dat er een reëel gevaar bestond voor patronaat, illustreert Dillon aan de hand van het voorbeeld van Kimoon.⁷ Deze zou een aantal personen uit zijn *dèmos* hebben onderhouden: zij konden elke dag naar Kimoon gaan en kregen van hem wat zij nodig hadden; bovendien hadden zij vrije toegang tot zijn landgoed, zodat zij het fruit van de bomen konden plukken. Deze vrijgevigheid van Kimoon gaf hem de reputatie bezorgd te zijn om zijn medeburgers en het

⁷ Cfr. Aristoteles: *Athenaion Politeia* 27.3-4; Ploutarchos: *Kimoon* 10.1-3, *Perikles* 9.2-3; Dillon (1995), p. 34.

stond hem, samen met zijn militaire successen tegen de Perzen, toe een succesvolle carrière uit te bouwen.

Omdat Perikles niet in staat was Kimoon te evenaren met zijn persoonlijke rijkdom, maakte hij, in plaats daarvan, gebruik van de rijkdom van de staat door de introductie van vergoedingen voor juryleden, een maatregel die bedoeld was om de invloed van Kimoon tegen te gaan. De democratie probeerde invloed van persoonlijke rijkdom ook tegen te gaan d.m.v. een systeem van liturgieën, waarbij de rijken een deel van hun rijkdom ter beschikking stelden van de belangen van de gemeenschap.

De Atheners moeten zich dus wel degelijk bewust zijn geweest van het verband tussen patronaat en politiek voordeel; zo kunnen we Peisistratos' financiële steun aan Atheense landbouwers beschouwen als een maatregel die niet alleen bedoeld was om economische welvaart en sociale harmonie te verzekeren, maar ook om de macht van de aristocraten te breken, tot wie de landbouwers zich zouden kunnen richten voor financiële steun. Peisistratos' steun kan zo ook omschreven worden als 'gecentraliseerd patronaat'. De democratie was zich niet alleen bewust van de mogelijkheid van zo'n patronaat, maar moet er ook, juist omdat een dergelijke (financiële) afhankelijkheid de democratie zou kunnen ondermijnen, vijandig tegenover gestaan hebben. De ontwikkeling van vergoedingen vanwege de staat hielp om dit type van patronaat ongedaan te maken en maakte door het systeem van liturgieën de rijke burgers tot beschermheren van alle burgers.

Dillon trekt dan ook volgende conclusie: "*The assistance given to the adynatoi probably sprang not only from humanitarian motives but from the desire to counteract the possibility for aristocratic patronage over those able to exercise political rights but who found it difficult to support themselves financially.*"⁸ Als gehandicapte burgers een toelage kregen waarmee ze in hun levensonderhoud konden voorzien, waren ze vrij van aristocratisch patronaat en genoten ze dus ook politieke vrijheid, d.w.z. ze konden in staatszaken stemmen zonder door een rijk beschermheer te zijn beïnvloed.

Ik wil hierbij nog opmerken dat één van de voorwaarden om een toelage te kunnen ontvangen, nl. minder dan 3 mnai bezitten (zie *Athenaion Politeia* 49.4), de hypothese van Dillon lijkt te ondersteunen: zoals gezegd ontvangen op die manier alleen de werkelijk arme personen met een lichamelijke handicap financiële steun. De hypothese van Dillon biedt m.a.w. een verklaring voor het feit dat het ontvangen van de toelage verbonden was aan een vermogensgrens.

---

⁸ Dillon (1995), p. 34.

2. De plaats van de gehandicapte in de samenleving

2.1. Literaire anekdotes

In de literaire bronnen vinden we vaak vermeldingen van onbekende personen met een lichamelijke handicap. Sommige daarvan zijn eerder schertsend bedoeld, andere zijn neutraal. Ik geef hier enkele opvallende voorbeelden.

In zijn *Moralia* (621e-f) beschrijft Ploutarchos onder meer de vormen van vermaak die men vindt op privé-feesten. Soms komt het zover dat de gasten al te wild worden en “*stotteraars bevelen te zingen, kale mannen hun haar te kammen of kreupelen te dansen met één been op geoliede wijnzakken.*” In dit verband vertelt Ploutarchos het verhaal van de filosoof Agamestoor, die een dun, zwak been had. Zijn disgenoten hadden, om hem te plagen, voorgesteld dat elke aanwezige zijn beker zou uitdrinken, terwijl hij enkel op de rechtervoet mocht staan; wie hier niet in slaagde, moest een boete betalen. Toen Agamestoor echter aan de beurt was om een ‘bevel’ te geven, droeg hij, bij wijze van weerwraak, alle aanwezigen op om te drinken zoals ze hem zagen drinken: hij liet een smalle kruik aanbrengen, stak zijn gehandicapte voet er in en dronk vervolgens zijn beker leeg. De andere disgenoten slaagden hier niet in en moesten allen de boete betalen.

Dat mensen met een visuele handicap gemakkelijk te bedriegen waren op de markt, vinden we geïllustreerd bij Athenaios (*Deipnosophistai* 225e). Hij vertelt hoe een blinde man bedrogen wordt op de vismarkt door de visverkopers. Deze hebben onder hun koopwaar nl. dikwijls vis die al twee of drie dagen ligt te rotten. Als zij dan het geluk hebben dat ze een blinde klant krijgen, verkopen ze juist die rotte vis aan hem. De blinde neemt de vis mee naar huis en gooit hem, eens thuisgekomen, onmiddellijk weg, afgaand op de stank.

In epigram 7.742 van de *Anthologia Graeca* wordt de blinde Timokleia vermeld, één van de weinige literaire getuigenissen van vrouwen met een lichamelijke handicap: zij heeft een gezonde tweeling ter wereld gebracht en is nu “*πρωτέρης τελειοτέρη*”, “*volmaakter dan ze vroeger was.*”

In de literaire bronnen vinden we slechts weinig vermeldingen van dove en/of stomme mensen. Hier volgen twee voorbeelden uit de *Anthologia Graeca*.

Leonidas van Alexandrië heeft het over de lierspeler Sumulos. Doordat deze man de hele nacht door zijn lier bespeelde, doodde hij al zijn burens met uitzondering van Origenes. Deze laatste was nl. doof, “*en daarom gaf de natuur hem een langer leven in plaats van een gehoor*” (XI.187).

Een epigram van Nikarchos beschrijft een stokdove oude vrouw, die hem de nodige ergernis bezorgt. Als Nikarchos de oude vrouw nl. vraagt om enkele kaasjes (τυροί), dan brengt zij hem tarwe (πυροί). Als hij hoofdpijn heeft en haar vraagt om ruit (πήγανον), dan brengt zij hem een bakpan (τήγανον). Als hij honger heeft en vraagt om wat groente (λάχανον), dan brengt zij hem een nachtpot (λάσανον), en als hij vraagt om azijn (ὄξος), dan brengt zij hem een boog (τόξον) (XI.74).

In de *Philogeloos* (241) tenslotte kunnen we deze mop lezen: een dwaas sliep samen met een doof man en de dwaas liet een wind. De dove rook de stank en vloekte. Daarop zei de dwaas: “*Zie eens hoe goed hij hoort! Je houdt me enkel voor de gek!*”

2.2. Uitsluiting van het priesterambt

Atheense gehandicapte burgers konden geen priesterambt waarnemen omdat priesters moesten voldoen aan de voorwaarde van lichamelijke gaafheid: een offer van een bezoedelde offerbrenger zou niet aanvaardbaar zijn voor de goden, zo dacht men. Vermits het politieke en het religieuze leven in Athene nauw vervlochten waren, gold deze maatregel ook voor magistraten; ook zij moesten vaak religieuze taken uitvoeren namens de staat en moesten dus ook lichamelijk gezond zijn. Dit zou de uitsluiting kunnen verklaren van lichamelijk gehandicapten.

Een bijkomende reden voor de voorwaarde van lichamelijke gaafheid zou kunnen zijn dat de taken van een dergelijk ambt volledige mobiliteit vereisten.

Lichamelijke gaafheid als voorwaarde voor de bekleding van een priesterambt in de Griekse oudheid, vinden we terug op verschillende plaatsen. Zo stelt Platoon in zijn *Wetten* VI 759 C dat een priester, naast de andere voorwaarden waaraan hij moet voldoen, ook ὀλόκληρος moet zijn: “*vrij van lichamelijke gebreken*”.

Er is ons slechts één man bekend die, ondanks zijn lichamelijk gebrek, toch een priesterambt heeft waargenomen: Herodotos vermeldt in zijn *Historiën* (9.37) de Elische offerpriester Hegesistratos, die zichzelf verminste door zijn voet af te hakken. Dat Hegesistratos *ook na het verkrijgen van zijn lichamelijke handicap* nog religieuze taken vervulde, wordt uitdrukkelijk vermeld: Herodotos vertelt nl. dat de Spartanen Hegesistratos later opnieuw arresteerden in Zakunthos, “*waar hij als ziener actief was*” (μαντευόμενος).

2.3. Politieke activiteiten

Op politiek vlak waren Atheense burgers met een lichamelijke handicap van een belangrijk recht verstoken: zij konden niet tot archont worden verkozen. Dit blijkt duidelijk uit de redevoering van Lusias (13). Als een negatief argument voor zijn recht op de toelage, haalt de gehandicapte aan dat wie geklasseerd staat als *adunatos*, geen archontaat kan waarnemen. Hij stelt dan ook dat hij, als hij niet geklasseerd wordt als een gehandicapte en als de toelage hem wordt ontzegd, ook in de mogelijkheid zou moeten zijn om een lot te trekken voor één van de magistraturen: “*Want nadat jullie een man zijn recht op een toelage hebben ontnomen, omdat hij gezond van lichaam is, gaan de wetgevers diezelfde man toch niet verhinderen om een lot te trekken, omdat hij gehandicapt is!*”

De beperking waarvan hier sprake is, hangt wellicht samen met religieuze angstvalligheid, aangezien de 3 belangrijkste archonten, de basileus, de polemarch en de eponieme archont, allen belangrijke religieuze functies uitoefenden. Voor de waarneming van het archontaat met zijn talrijke godsdienstige verplichtingen kwamen, net zoals voor het priesterambt, enkel burgers in aanmerking die lichamelijk volledig gezond waren.

In verband met de uitsluiting van *adunatoi* voor het waarnemen van het archontaat, is het wel opmerkelijk dat er ons uit de Griekse oudheid verschillende gehandicapte koningen bekend zijn, zoals Battos II van Kurene (Herodotos: *Historiën* 4.161) en de Spartaanse koning Agesilaos (Ploutarchos: *Agesilaos* 2.3). Ook de legendarische koning Medoon van Athene was gehandicapt aan één voet. Zijn verhaal kunnen we lezen bij Pausanias (7.2): toen Kodros, de koning van Athene, stierf, stelde hij zijn oudste zoon Medoon aan als zijn opvolger. Medoons broer, Neileus, weigerde echter om te worden geregeerd door zijn gehandicapte broer:

ἔτεσι δὲ οὐ πολλοῖς ὕστερον Μέδων καὶ Νειλεὺς πρεσβύτατοι τῶν Κόδρου παίδων ἐστασίασαν ὑπὲρ τῆς ἀρχῆς, καὶ οὐκ ἔφασκεν ὁ Νειλεὺς ἀνέξεσθαι βασιλευόμενος ὑπὸ τοῦ Μέδοντος, ὅτι ὁ Μέδων τὸν ἕτερον ἦν τῶν ποδῶν χωλός. δόξαν δὲ σφισιν ἀνενεγκεῖν ἐς τὸ χρηστῆριον τὸ ἐν Δελφοῖς, δίδωσι Μέδοντι ἢ Πυθία βασιλείαν τὴν Ἀθηναίων.

Enkele jaren daarna waren Medoon en Neileus, de oudste zonen van Kodros, het oneens over de heerschappij, en Neileus weigerde te dulden dat hij door Medoon zou geregeerd worden, omdat die gehandicapt was aan één voet; ze besloten de zaak voor het orakel in Delphi te brengen, en de Pythische priesteres gaf het koningschap over Athene aan Medoon.

Er wordt ook één adellijke vrouw vermeld, nl. Labda⁹ uit de Korinthische familie van de Bakkhiaden. Zij was de dochter van Amphioon en moeder van Kupselos, die rond 650 v.Chr. de tirannie vestigde in Korinthe. Haar verhaal vinden we terug bij Herodotos (5.92).

In de familie van de Bakkhiaden bestond er een traditie van endogamie: men huwde enkel een lid van de eigen familiestam. Omdat Labda echter lam was, wou niemand van de Bakkhiaden haar tot echtgenote nemen. Haar verlamming plaatste haar m.a.w. buiten de familietraditie; daarom huwde ze een man uit Korinthe van de familie van de Lapithen. Omwille van haar handicap mocht zij ook de rechte lijn in de familie niet voortzetten en dus geen 'authentieke' Bakkhiade ter wereld brengen. Daarom werd, toen zij een zoon had gebaard, het bevel gegeven hem te doden; de mannen die hiertoe opdracht hadden gekregen, konden dit echter niet opbrengen en verlieten het huis van Labda onverrichterzake. Wanneer zij nadien terugkwamen om hun taak gezamenlijk te verrichten, had Labda haar zoon Kupselos reeds verborgen, zodat die in leven bleef en de geschiedenis in ging als de tiran van Korinthe.

Maar terug naar de gewone man in Athene. Ook al kon de gehandicapte geen archont worden, toch beperkte de toelage die hij ontving uit de staatskas, hem, zoals reeds gezegd, in geen geval in de uitoefening van zijn andere politieke rechten. Hij kon deelnemen aan de volksvergaderingen of zetelen als jurylid. Een voorbeeld hiervan vinden we bij Aristophanes; in zijn *Ekklesiazousai* (397ss.) heeft hij het over de blinde Neokleides. Toen er een volksvergadering werd gehouden over de vraag hoe men het best de staat kon redden, nam hij het woord. Daarop schreeuwden alle mensen luid: "*Is het niet schandelijk dat die man het aandurft om voor het volk te spreken, en dan nog over hoe men de staat moet redden, hij die zelf niet in staat was om voor zichzelf zijn gezichtsvermogen te redden!*". Uit dit verhaal blijkt duidelijk dat personen met een lichamelijke handicap niet werden verhinderd in de uitoefening van hun politieke rechten: hoewel het hem niet in dank wordt afgenomen, neemt Neokleides toch het woord in de volksvergadering.

Ploutarchos heeft het dan weer over een staatsman die met de jaren slechter kon zien en uiteindelijk volledig blind werd. Uit dank voor de bevrijding van de tirannen Hippoon en Mamerkos door hun Korinthische veldheer Timoleon, hebben de inwoners van Syrakuse deze laatste op verschillende manieren en bij de meest diverse aangelegenheden geëerd. Als er b.v. belang-

⁹ In de literaire bronnen wordt – voor zover mij bekend is –, naast 3 'anonieme' invalide vrouwen in de *Anthologia Graeca*, slechts deze ene 'bekende' vrouw vermeld met een lichamelijke handicap.

rijke beslissingen moesten worden genomen op de volksvergaderingen, brachten zij hem op een kar, getrokken door een muilezel, naar het theater, waar ze hem de openbare aangelegenheden voorlegden. Hij gaf dan zijn mening, waarna men hem op de wagen opnieuw doorheen het theater reed, waarbij hij werd begroet met luid applaus (*Timoleoon* 37.5).

Bij Pausanias (4.15.6) lezen we volgend verhaal: de Spartanen hadden een orakel uit Delphi ontvangen dat ze een Athener als raadgever moesten nemen; daarom zonden zij boodschappers naar Athene om het orakel daar bekend te maken en om te vragen naar een Atheens raadsman die hen zou kunnen adviseren wat hen te doen stond. De houding van de Atheners was echter eerder terughoudend, maar omdat ze niet ongehoorzaam wilden zijn aan de godheid, besloten ze als volgt: in Athene woonde een zekere Turtaios, een leraar in de letteren; van deze man vermeldt Pausanias niet alleen dat hij als weinig intellectueel werd beschouwd, maar ook dat hij gehandicapt was aan één voet (“τὸν ἕτερον τῶν ποδῶν χωλός”).

Blijkbaar konden dus ook mensen met een lichamelijke handicap worden uitgestuurd als gezanten, hoewel moet worden opgemerkt dat het hier gaat om een sluwe zet van de Atheners en dat uit het verhaal van Pausanias blijkt dat de man duidelijk niet in hoog aanzien stond.

2.4. Mobiliteitsvoorzieningen

Mensen met een verlamming aan de ledematen

In onze huidige samenleving kunnen personen met een lichamelijke handicap aan één van de ledematen, gebruik maken van tal van voorzieningen die hen mobieler maken, denken we maar aan een rolstoel, krukken, prothesen, ... In de oudheid waren de meeste van deze mobiliteitsvoorzieningen onbestaande, hoewel mensen met een handicap aan de ledematen ook toen konden beschikken over enkele hulpmiddelen.

Het meest eenvoudige middel dat iedere gehandicapte tot zijn beschikking had, was een stok ter ondersteuning bij het lopen; denken we maar aan de gehandicapte bij Lusias, die uitdrukkelijk vermeldt dat hij zich verplaatst met behulp van twee stokken (§12, 13).

Daarnaast konden ook dieren als verplaatsingsmiddel een uitkomst bieden. In het geval van de god Hephaistos gaat het steeds om een muilnier. Men kon natuurlijk ook gebruik maken van een paard (zie reeds bij Lusias); een ander voorbeeld vinden we bij Ploutarchos (*Agis en Kleomenes* 37.3): wanneer de

kreupele Hippitas ziet dat hij zijn vrienden verhindert snel vooruit te gaan, vraagt hij hun hem te doden, opdat hij hun onderneming niet in het gedrang zou brengen. Toevallig zien zij echter een paard, ze zetten Hippitas op de rug ervan en snellen verder.

Welke obstakels een gehandicapte moest overwinnen wanneer hij zich niet met behulp van een dier of een wagen kon verplaatsen, vinden we geïllustreerd in een bodebericht in Loukianos' *Podagra* (221-240). In deze tekst worden de architectonische barrières heel aanschouwelijk voorgesteld.

Een andere mogelijkheid tot een grotere mobiliteit bestaat erin het verlamde of geamputeerde lichaamsdeel te vervangen door een kunstmatig lichaamsdeel, m.a.w. een prothese. Dat men in de oudheid amputaties uitvoerde, wordt niet alleen vermeld door Hippokrates (cfr. *De Articulis* LXVIII; *Peri Agmoon* 33); we vinden dit ook bevestigd op een vaasschildering uit de 4de eeuw v.Chr. Het gaat om een afbeelding van een komisch acteur die de rol op zich neemt van een man wiens scheenbeen geamputeerd was. Een prothese voor het geamputeerde been wordt niet afgebeeld (zie illustratie).

In de literaire bronnen worden enkele gevallen vermeld van een prothese ter vervanging van een verloren lichaamsdeel. We hadden het al over de Ethische priester Hegesistratos (Herodotos: *Historiën* 9.37). Hoewel een Griek, was hij een ziener van het Perzische leger tijdens de Perzische Oorlogen. Vóór de slag bij Plataia in 479 v.Chr. hadden de Spartanen hem echter gearresteerd en opgesloten, waarbij hij met één voet werd vastgemaakt. Op één of andere manier is Hegesistratos er in geslaagd een mes te bemachtigen; daarmee heeft hij een deel van zijn voet afgesneden, zodat hij zichzelf kon bevrijden. Als compensatie voor zijn geamputeerde voet, heeft de priester dan een houten voet gemaakt voor zichzelf, en met behulp van deze houten voet hield hij stand in de veldslag van 479 v.Chr.

Ook bij Loukianos vernemen we iets over het bestaan van prothesen in de oudheid. Hij heeft het over een rijk man uit Azië die beide voeten had verloren ten gevolge van bevriezing. Net zoals Hegesistratos zorgde ook hij voor een paar houten voeten, die hij zich aanbond. Op die manier kon hij zich verplaatsen. Loukianos vermeldt er wel bij dat hij hierbij toch ook steunde op zijn bedienden. Deze man maakte zich echter belachelijk in de ogen van zijn omgeving, zo vermeldt Loukianos, door sandalen te kopen die uit het fijnste materiaal en volgens de laatste mode gemaakt waren, "ὡς καλλίστοις ὑποδήμασι κεκοσμημένα εἶη αὐτῷ τὰ ξύλα", "zodat zijn houten tenen getooid zouden zijn met het mooiste schoeisel" (*adv. indoctum et libros multos ementem* 6).

Hoewel we dus beschikken over een aantal vermeldingen van prothesen in de literaire bronnen, is er slechts één artificiële ledemaat uit de oudheid tot

ons gekomen. In een graf in Capua (ca. 300 v.Chr.) is nl. een skelet gevonden waarvan een deel van het rechter onderbeen ontbreekt. Als compensatie was een kunstmatige ledemaat gemaakt uit hout, bedekt met bronzen platen, die erg lijken op de scheenbeenplaten die behoren tot de militaire uitrusting. Dit voorbeeld uit Capua is belangrijk voor ons, want het bewijst onomstotelijk dat prothesen reeds in de oudheid bestonden. Men zou immers nog twijfels kunnen hebben bij de weinige voorbeelden uit de literaire bronnen. De houten voet van Hegesistratos verving slechts een gedeelte van zijn oorspronkelijke voet en het verhaal van Loukianos kan volledig verzonnen zijn.

Niet alleen de bronzen scheenplaten van de man uit Capua, maar ook de tandprothesen die ons uit de oudheid zijn overgeleverd, suggereren dat prothesen niet gemaakt werden door medici, maar door mensen die ervaring hadden in het werken met hout en metaal. Dit zou kunnen verklaren dat prothesen niet vermeld worden in medische teksten.

Ook i.v.m. de vraag hoe dergelijke prothesen functioneerden, zijn we aangewezen op de beenprothese uit Capua, vermits we hierover niets vernemen in de literatuur. Het kunstmatige been bestond uit een houten kern, die boven- en onderaan was uitgehold om de rest van het werkelijke been en dat wat werd gebruikt om de voet te vervangen, te omvatten. Bovenaan het houten been waren stukjes ijzer bevestigd met gaatjes erin, waarschijnlijk bedoeld om het houten been op zijn plaats te houden. Stroken uit een materiaal dat nu verloren is gegaan, moeten bevestigd geweest zijn aan die gaatjes en dan verbonden zijn met een deel van het lichaam daarboven. Vermits de prothese echter niet echt stevig bevestigd was aan het lichaam, had de persoon in kwestie bij het gaan waarschijnlijk toch nog de hulp nodig van een stok of een kruk.

Merken we daarbij nog op dat uit de overige grafvondsten blijkt dat de persoon uit het graf in Capua behoorde tot de begoede klasse. Wellicht kon niet iedereen zich zo'n hulpmiddel veroorloven en moesten de meesten het stellen met tamelijk eenvoudige middelen.

Mensen met een visuele handicap

Dat het voor mensen met een visuele handicap niet evident was om zich te verplaatsen, spreekt vanzelf. Men beschikte toen immers nog niet over speciaal daarvoor opgeleide honden en ook speciale voorzieningen waren in het straatbeeld van het oude Griekenland volledig afwezig.

Juist omdat de blinde niet kan zien, is zijn stap onzeker, waardoor hij opvalt bij de andere voorbijgangers. Een voorbeeld hiervan kunnen we lezen in Loukianos' *Timoon* 24, waar de blinde Ploutos ("*Rijkdom*") beschrijft hoe hij uiteindelijk bij iemand terechtkomt:

* Ἄνω καὶ κάτω πλανῶμαι, περινοστῶν ἄχρι ἂν λάθω τινὶ ἐμπεσῶν· ὁ δέ, ὅστις ἂν πρῶτος μοι περιτύχη, ἀπαγαγὼν παρ' αὐτὸν ἔχει.

Ik loop op en neer, terwijl ik rondsletter tot ik zonder het zelf te merken, iemand op het lijf loop; en die man, wie het ook is die als eerste op mij botst, neemt me mee en houdt me bij zich.

Om zijn weg af te tasten kan de blinde gebruik maken van een stok of een staf. Zo vermeldt Kallimachos in zijn 5de hymne (127) dat Athena aan de blinde ziener Teiresias een staf had geschonken die zijn voeten konden leiden naar waar nodig was.

In zijn *Dionysiaka* (21.169) geeft Nonnos een beschrijving van de moeilijke gang van de blinde Lukourgos. Deze stootte zich vaak omdat hij niets kon zien en daarom zocht hij zich dikwijls een gids om hem te leiden. In vergelijking met een stok of de handen als tastmiddel, vormt de begeleider voor een persoon met een visuele handicap natuurlijk de gemakkelijkste manier om zich te verplaatsen. De eenvoudigste wijze om een blinde te leiden is hem bij de hand te nemen en een beetje voor de blinde uit te gaan; we vinden dit beschreven in Aristophanes' *Ploutos* (13-16):

...ἀκολουθεῖ κατόπιν ἀνθρώπου τυφλοῦ,
τοῦναντίον δρῶν ἢ προσῆκ' αὐτῷ ποιεῖν.
Οἱ γὰρ βλέποντες τοῖς πφλοῖς ἡγούμεθα
οὗτος δ' ἀκολουθεῖ.

Hij volgt nu achter een blind man, waarbij hij precies het tegendeel doet van wat hij zou moeten doen. Wij die zien, moeten immers de blinden voorgaan, maar hij volgt hen.

Een al even ironische vermelding van een gids vinden we in Loukianos' *Nigrinus* 34: Nigrinus beschrijft hoe sommige dienaren hun meesters voorgaan in de stad en in de baden, waarbij ze hen waarschuwen uit te kijken waar ze stappen, wanneer ze een op- of afstapje passeren. Loukianos vermeldt daarbij dat Nigrinus verontwaardigd is dat deze mensen de ogen van anderen nodig hebben om hun weg te kunnen zien, hoewel ze zelf volledig gezond zijn, en dat ze aanwijzingen krijgen die "enkel passen voor blinde mensen".

In dit verband kunnen we ook wijzen op enkele epigrammen van de *Anthologia Graeca*: in vier epigrammen gaat het over de samenwerking tussen blinden en kreupelen (IX. 11-13b). Vermits de blinde niet kan zien en de kreupele niet kan lopen, besluiten zij elkaar te helpen: de blinde man neemt de kreupele op zijn schouders en luistert ondertussen naar diens aanwijzingen, zodat hij weet waar hij moet lopen. In epigram IX.11 vinden we als laatste distichon:

Πάντα δὲ ταῦτ' ἐδίδαξε πικρὴ πάντολμος ἀνάγκη,
ἀλλήλοις μερίσαι τοῦλλιπὲς εἰς τέλεον.

Het was de harde, niets ontziende noodzaak die hen dit alles leerde: door hun onvolkomenheden met elkaar te delen, een perfect geheel te vormen.

De blinde en de kreupele vullen elkaar m.a.w. perfect aan. Moeilijker wordt het wanneer een blinde een dove aanspreekt: wat de eerste niet ziet, hoort de andere niet, zoals de filosoof Kunoulkos opmerkt tegenover zijn disgenoten (Athenaios, *Deipnosophistai* 4.164e)

Wat de hulp van een begeleider betreft om zich gemakkelijker te kunnen verplaatsen, was het natuurlijk zo dat wie rijk was, onafhankelijker werd, omdat hij het zich kon veroorloven iemand in te huren. De minder begoede blinde moest het wellicht zonder stellen. Wanneer de blinde beschikt over een wagen en een gids om die wagen te besturen, dan bevindt hij zich werkelijk in een geprivilegeerde positie. Een voorbeeld vinden we in het geval van de blinde Timoleon (zie hoger).

Conclusie

De leefsituatie van de gehandicapte in de Griekse samenleving was zeker niet benijdenswaardig. Zijn lichamelijke handicap verhinderde hem immers – meer dan vandaag – om ten volle deel te nemen aan het maatschappelijke leven in de stadstaat, en dit om verschillende redenen (verplaatsingsmoeilijkheden, uitsluiting uit bepaalde ambten,...).

Anderzijds vinden we ook aanwijzingen voor een meer positieve benadering. In Athene ontvingen oorlogsinvaliden wellicht reeds in de tijd van Peisistratos een vorm van staatssteun. Tamelijk snel heeft men die ondersteuning uitgebreid: als men voldeed aan bepaalde voorwaarden en als men een *burger* was, kon men genieten van een staatstoelage.

Wat de Atheense ‘burger-gehandicapte’ betreft, zouden we kunnen zeggen dat deze sociale voorziening de eerste stap is naar de integratie van de gehandicapte in de Griekse samenleving en tevens een teken dat men niet volledig negatief stond tegenover mensen met een lichamelijke handicap. We moeten hierbij wel vermelden dat de staatstoelage niet alleen tot stand kwam vanuit gevoelens van medelijden of sociale rechtvaardigheid jegens mindervalide burgers, maar eerder vanuit vrees voor patronaat van de kant van de rijke burgers. Deze ‘integratie-poging’ van de staat moet dus enigszins genuanceerd worden, vermits de staat hier vooral uit eigenbelang handelt, nl. ter bescherming van de democratie.

Dat het beeld dat men in het oude Griekenland had van personen met een lichamelijke handicap niet enkel negatief kan geweest zijn, kunnen we verder ook afleiden uit de talrijke voorbeelden van ‘bekende gehandicapten’ die we

vinden in de literaire bronnen, maar ook uit de vermeldingen van 'anonieme gehandicapten'. Uit de Griekse literatuur blijkt dat we gehandicapten in Griekenland terugvinden in de meest diverse gebieden van de Griekse samenleving: er is nl. sprake van gehandicapte dichters, zieners, redenaars, gezanten, handelaars, en zelfs één priester en verscheidene koningen. Als de houding van de Grieken tegenover gehandicapten fundamenteel negatief zou geweest zijn, dan zouden we wellicht nooit over dergelijke voorbeelden gehoord hebben.

Positieve voorbeelden zien we ook in de persoon van de Korinthische veldheer Timoleoon en de gehandicapte bij Lusias. Als de oude Grieken werkelijk helemaal niets te maken wilden hebben met lichamelijke gebreken, zou de gehandicapte van Lusias dan in staat geweest zijn een handeltje te drijven?

Tot slot wil ik in verband met de literaire bronnen voor gehandicapten in de Griekse oudheid nog enkele opmerkelijke vaststellingen vermelden. We vinden slechts heel weinig attestaties van personen met een meervoudige handicap en van lichamelijk gehandicapte vrouwen. We vernemen ook weinig over gehandicapten uit de 'lagere' bevolgingsklassen (b.v. ambachtslui).

Verder is het opvallend dat de literaire bronnen slechts heel weinig gevallen vermelden van personen met een spraakgebrek en/of auditieve handicap. Naar de reden waarom er zo weinig getuigenissen zijn van dove of stomme mensen in de literaire bronnen, kunnen we enkel gissen. Heeft het misschien iets te maken met het feit dat doofheid en stomheid, in tegenstelling tot blindheid of een verlamming aan de ledematen, lichamelijke handicaps zijn die niet onmiddellijk opvallen wanneer men iemand ontmoet? Of heeft het bijna niet vermelden van deze handicaps een andere reden? Betekent hun niet-vermelding dat zij door de maatschappij zonder meer werden aanvaard of vond men deze lichamelijke handicaps niet opmerkelijk genoeg om te vermelden? Op al deze vragen moeten we het antwoord schuldig blijven.

Algemeen zouden we kunnen besluiten dat de gehandicapte in de Griekse samenleving *niet aan de rand van de maatschappij* stond wanneer hij een *burger* was, maar dat hij anderzijds ook niet voldoende geïntegreerd was om als een volwaardig burger deel te nemen aan het maatschappelijk leven. En zoals steeds bevestigt ook hier de uitzondering de regel.

Cindy LAMMENS

Korte bibliografie

- BLIQUEZ, L.J.: *Classical Prosthetics*, in: *Archaeology* 36.5 (1983), pp. 25-29.
- BOLKESTEIN, H.: *Wohltätigkeit und Armenpflege im vorchristlichen Altertum*, Utrecht, 1939.
- BOROWSKI, F.S.: *Dokimasia. A Study in Athenian Constitutional Law*, Cincinnati, 1976.
- BUCHANAN, J.J.: *Theorika. A Study of monetary distributions to the Athenian citizenry during the fifth and fourth centuries B.C.*, New York, 1962.
- DILLON, M.P.J.: *Payments to the Disabled at Athens: Social Justice or Fear of Aristocratic Patronage?*, in: *Ancient Society* 26 (1995), pp. 27-57.
- ESSER, A.A.M.: *Invaliden- und Hinterbliebenenfürsorge in der Antike*, in: *Gymnasium* 52 (1941), pp. 25-29.
- ESSER, A.A.M.: *Das Antlitz der Blindheit in der Antike*, Leiden, 1961.
- GARLAND, R.S.J.: *The Eye of the Beholder. Deformity & Disability in the Graeco-Roman World*, London, 1995.
- GRASSL, H.: *Behinderte in der Antike. Bemerkungen zur sozialen Stellung und Integration*, in H.Kloft: *Sozialmassnahmen und Fürsorge: Zur Eigenart antiker Sozialpolitik*, Graz, 1988, pp. 35-44.
- JACOBY, F.: *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Vol. III, Leiden, 1954.
- PFEFFER, M.-E.: *Einrichtungen der sozialen Sicherung in der griechischen und römischen Antike*, Berlin, 1969.
- RHODES, P.J.: *The Athenian Boule*, Oxford, 1972.
- VERCRUYSSSE, M.: *Een Atheense invalide voert het woord*, in: *Kleio* 8 (1978), pp. 24-31.

Illustratie: Komedie-acteur, roodfigurige vaas uit de 4de eeuw v.C. (uit Garland, pl. 22)